

Хронологије су једна од најстаријих историографских форми које су настале из потребе да се памте и бележе догађаји важни за развој државе и друштва. У развијеним историографијама оне су део опште културе, приручник стручњацима, студентима и ђацима, незаобилазне за ширење знања о прошлости. Српска историографија до сада готово да није имала таквих дела, посебно не оних који обухватају целину епохе 19. и 20. века. Околност да се 2004. године обележава двестагодишњица Првог српског устанка била је прилика да се свеобухватно сагледа историја модерне српске државе и јавности представи у хронолошкој форми.

Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија је прва књига те врсте код нас, посебна и по томе што се прошлост приказује као нераскидива целина, у којој се преплићу догађаји из политике, културе, привреде, друштва и свакодневног живота. Методолошки принцип садржан је у чињеници да се презентују бројне области прошлости, и то упоредо, онако како су се у времену дешавале.

Хронологија није научно дело. Она се нужно ослања на историографију, представља њен својеврсни биланс и одраз је њених целокупних резултата. Отуда су домети и недостаци ове књиге одређени постојећим степеном развоја српске историјске науке. Читави периоди наше прошлости још увек су недовољно истражени, бројне историографске теме су необрађене, а поједине сродне области (историја науке, историја музике, историја уметности, историја архитектуре, историја медицине, историја визуелних уметности...) још увек немају своје монографске или синтетичне студије. Аутори *Хронологије* су, макар на фактографском нивоу, отворили већину тих области, показали њихово узајамно деловање и повезаност. Због тога је у раду на овом пројекту био ангажовано 35 стручњака који су, свако из своје области, омогућили да последња два века српске историје буду приказана као целина. Ради лакшег праћења извршена је подела на четири тематске области (политика, култура, друштво, економија), које су видљиво обележене графичким знацима, што омогућава да се књига селективно чита и да се прате само одређени историјски токови. Текстуални садржаји обogaћени су илустративним прилозима који, сами по себи, представљају документ времена.

Хронологија је нужно селективна. Редакција је настојала да критеријум у избору података омогући праћење процеса дугог трајања, оних историјских догађаја који су у последња два века пресудно утицали на развој модерне српске државе. Било је важно да се прикаже контекст у којем је настала одређена историјска појава, међусобна условљеност догађаја и процеса, промене кроз које су пролазили држава и друштво, динамика њиховог развоја, континуитет и дисконтинуитет. Историјске личности нису издвајане у посебним јединицама са биографским подацима, већ су приказане у

оквиру процеса и догађаја, као њихови актери. Тиме се избегло да ова књига прими својства биографског лексикона.

Хронологија сублимира историјско и календарско време. Календарски се догађаји представљају по данима, месецима и годинама, а процеси творе мрежу историјског времена које изолованим догађајима даје смисао. Показало се, међутим, да утврђивање тачног датума није нимало једноставно. У Србији је до 1. јануара 1919. године био на снази јулијански, а од тог датума грегоријански календар. При том је разлика у израчунавању времена између та два календара до 1. марта 1900. била 12, а надаље 13 дана. Због тога су у *Хронологији* догађаји до 1. јануара 1919. датирани по оба календара. Међутим, део аутора чије смо радове користили о овом важном проблему није водио рачуна. Неки од њих су догађаје из 19. века датирали по старом, а неки по новом, не наводећи којег су се календара држали. У извесном броју случајева, чак и код еминентних аутора, дошло је до мешања старог и новог календара у оквиру истог текста; многи важни догађаји нису ни датирани; нису ретке ни озбиљне материјалне грешке. Та хронолошка непоузданост свакако замагљује историјску свест. Покушали смо да решимо све те недоумице, да утврдимо тачне датуме, да прерачунамо два календара и да јавности понудимо поуздане податке. Наши пропусти, уколико их има, последица су пропуста историографије.

Суочили смо се и са проблемом приказивања различитих историјских динамика у 19. и 20. веку. Разлике у броју страна посвећених овим периодима произлазе из различитог степена истражености, али и чињенице да је двадесети век згуснуо историју, да јој је дао убрзање које она у тој мери никада до тада није имала. То је посебно видљиво у приступу неким преломним догађајима последњег века, када су се стварале или распадале државе које су обележиле нашу савремену историју. Посебан проблем била је рецентна историја, она која се управо завршила или која је још у току. То је, уосталом, и кључни проблем истраживања савремене историје, проблем историјске дистанце. За последњу деценију 20. века немамо ни отворену архивску грађу, ни стручну литературу. Наша знања заснивају се на до сада објављеним историјско-публицистичким радовима и неким већ урађеним хронологијама, на извештајима новинских агенција, објављеним сећањима или мемоарима учесника. Због свега тога том периоду је дат, појединачно гледано, највећи простор јер смо желели будућим истраживачима да оставимо што већи број података које ће они накнадно селектовати по важности, онда кад већ и сама историја учини свој избор. Свесни смо да је у таквим околностима могуће направити пропусти, али наш основни циљ је да се, иако савременици, приближимо објективности. То је истовремено значило да је редакција избегавала сваку врсту вредносних судова.

Не мањи методолошки проблем било је дефинисање српске државности у времену кад је она постојала у оквиру заједничке југословенске државе. Отуда је Србија посматрана у њеном југословенском оквиру, са свим тешкоћама које одагле произлазе. Трудиле смо се да историју Србије повежемо са историјом суседних народа и области које ће, као Косово, Санџак и Војводина, у склоп државе ући тек у 20. веку.

Границе Србије прекорачиване су у свим случајевима где је то, по мишљењу аутора, било нужно, са циљем да се што свеобухватније сагледају и разумеју догађаји и процеси који су обликовали историју модерне српске државе. Руковођени том идејом, за сваку годину изабрали смо и по неколико догађаја из европске и светске историје који говоре о уклопљености догађаја и процеса на тлу Србије у много шире процесе карактеристичне за Балкан, Европу и свет.

Хронологија је рађена са убеђењем да ће допринети рационалном поимању српске историје у последња два века и њеном даљем критичком промишљању; другим речима, она је у функцији знања.

Редакција дугује захвалност Канцеларији Одбора Владе Републике Србије за обележавање двестагодишњице Првог српског устанка и стварања модерне државе Србије, без чије помоћи овај пројекат не би био могућ. Захваљујемо се и свим институцијама и појединцима који су нам пружили свесрдну помоћ.

ХРОНОЛОГИЈОМ ПОДАТАКА КА ЦЕЛОВИТОЈ ИСТОРИЈИ Снага сведочења чињеница о протеклом добу

Књига *Модерна српска држава 1804-2004. Хронологија* модерне српске државе посвећена је целини двоековне историје Србије, коју представља хронолошким низовима чињеница. Упоредо се не превиђа да обрађених две стотине година припадају модерном историјском развоју Европе и света и да је српска држава управо у том добу историјски израсла, стекавши савремене садржаје, пролазећи различите историјске фазе као зависна кнежевина, независна краљевина, део југословенства и, у последњој фази, заједно са југословенством, део државе комунистичког експеримента.

Хронологија је врста текста који је културна појава хиљадугодишњег трајања. Формом и садржајем је особита јер је писана чињенички, посредством низова временских одредница праћених обавештењима шта се важно догодило у сваком од наведених дана. Укратко, својеврсна је ризница различитих обавештења о историји. У 20. веку развиле су се хронологије најновијег доба. Оне се веома разликују од старих хронологија, мада остају верне суштини форме и садржаја овог историографског рода. Преплетене са хроникама, анализама и летописима, ране хронологије чине нарочита дела које учена историографија класификује у историјске изворе. Хронологије савременог доба, сачињене на основу већ постигнутих историјских знања и инвентивним разврставањем своје тематике, посебно се одликују изналажњем нових писаних и визуелних ликовних форми изражавања, дају значајно место говору статистика, графикона, схема, факсимила, цртежа, репродукција, фотографија, игре боја. Користе и видео средства, говоре и посредством радија и видео-технике (на пр. емисије Догодио се на данашњи дан и сл.) или CD (на пр. *Geschichte der Deutsche Bank* итд.)... Временом су постале тражено корисно средство веома ефикасног, брзог и лаког обавештавања заинтересованих, од ђака, преко лаика, до универзитетских професора и учењака. Са традиционалним историографским текстовима такмиче се својим најбољим остварењима – садржајношћу, снагом казивања и мисаоношћу. Градитељ су историографије информатичког доба.

Хронологије чине збир хронолошки писаних бележака. Њихова важност је схваћена са самом њиховом појавом у раним историјским временима, а за модерну европску културу постале су занимљиве с проучавањима древне блискоисточне, старогрчке, римске и средњовековне цивилизације, о којима су извор који пружа различита обавештења и то тим пре јер су уједно и културне чињенице далеких доба. Свим хронолошким списима заједничко је записивање у хронолошке низове оног што се особито збило у човековом друштву (догађаји, појаве, процеси, погидије, болештине, ратови, рађање и умирање људи...), шта се могло видети на небу (промене положаја звезда, сунчево и месечево помрачење, месечеве мене, пад метеора, појава звезда репатица...), такође и оног што се збивало и на Земљиној лопти и

у њој (земљотреси, вулкани и ерупције, поплаве...). Иначе, обавезно их чине временске одреднице и записи о догађањима у човековом друштву и у природној околини.

Хронологије могу бити тематске и временски ограничене или опште. Културна су појава, јер у суштини садрже свест о времену као току и о различитим временима, уједно су сведок човекове потребе и жеље да памти и да памћења ради сукцесивно хронолошки бележи важније и занимљиве садржаје дана који теку. У рана историјска времена са хроникама се преплело рађање рачунања времена и настанак календара. Било је то цивилизационо далекосежно важно уобличавање времена у човековој свести, важно тим пре што се са схватањем природног времена записивало и историјско, дакле човеково време. Тиме су настали нарочити хронолошки сређени списи, такође под именом календар, који, разгранати и умножени, постоје све до данас, а сам назив добио је сложено значење – подразумева израчунавање времена, деобу времена, бројање и обележавање бројевима временских јединица... Настали су верски и световни календари, царски, покрајински и градски..., касније и службени и, посебно важни, лични дневници које учена историографија издваја у скупину аутобиографских извора. Сви ови стари и нови хронолошки сређени пописи запажања о променљивим садржајима времена које човек живи, ћутке, самим својим постојањем, од давнина сведоче о постојању и пролазности, чине јаснијим појам историјске егзистенције. Они, наиме, чувају и даље уобличију, такође допуњују поимање човековог битисања у друштвеном, географском и васионском, такође и временском окружењу. Уједно откривају оне и рану сложу свест о постојању протока времена кроз целину сачињену од три управо поменутих простора човекове егзистенције окупљене далекосежном апстракцијом трајања, историјом као човеку најближој стварности.

Посматрано из теоријског угла и с обзиром на стара и најновија искуства с њом, хронологија је: а) по правилу спис лапидарно писан и сачињен од временских одредница и историјских података; б) начелно, у њој се не објашњава и не разматра, што чак на свој начин поштују формом и дужином саопштења веома слободне хронологије најновијег доба; в) плод је историјског мишљења, упрошћенијег или сложенијег, садржи претпоставке историјске логике да је историјско постојање човека нераздвојно од његовог друштва у датом времену и на датом географском тлу; г) својом формом и садржајем потврђује аксиом о неодојивости историјског времена и простора; д) подстрек је историјском истраживању и мишљењу, ово не на последњем месту, и јасношћу свог исказа.

Хронолошка излагања су у основи крута. Хронологије, и краће и дуже, по правилу морају садржати два елемента: одредницу времена узету из календара важећег у датој средини и запис шта се конкретно догодило у дато време. Временска одредница је на првом месту и у могућој мери што видљивија. У форми хронологија по старом римском календару рекло би се да је на мартовске иде убијен Јулије Цезар, односно прерачунато на наш актуелни календар исто би се рекло да је 13. марта 1. године старе ере или пре Христовог рођења убијен Цезар... Календар Срба у условима

њиховог сељачког друштва у оквирима Османлијског царства био је и црквени и пагански, памтило се и тако датирано према данима посвећеним појединим свецима, односно библијским догађањима и према необичним догађајима у природи. Касније, са стварањем основа независне државе, време је рачунато по грегоријанском календару. Ненаписана хроника Првог српског устанка почиње, у комбинацији црквеног и јулијанског календара, Сретењем, тј. 2. фебруаром 1804, када су се Срби одлучили на устанак. Ово се може рећи и изостављањем или назива празника или датума (на пример: 2. фебруара су се Срби одлучили..., односно на Сретење су се Срби одлучили). Најновије доба је донело замену јулијанског календара грегоријанским календаром и то у Србији, тада већ Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, проглашавањем 15. јануара 1919. за 28. јануар исте године, дакле брисањем пуних тринаест дана. Тако је према данашњем званичном календару устанак почео на Сретење 15. фебруара.

Елементе хронологије Првог српског устанка налазимо његовом најавом у првим стиховима народне песме *Почетак буне на дахије*. О чему је реч казује се, наглашено сагласно песничком надахнућу, употребом хришћанског православног црквеног календара и паганским давањем митског значаја природним појавама. Сагласно осећању песника за ритам стиха, направљена је и, видели смо, дозвољива инверзија временске одреднице и записа о чему је реч: Гром загрме на Светога Саву, у сред зиме кад му време није. Празник назван по српском светитељу и грмљавина у невреме чине временску одредницу која се у сличним примерима среће у хронологијама. Наговештај крупних збивања чине фасцинација имена празника и импресивност необичног догађања у природи. Ово је још и наглашено у претходним и следећим стиховима, где су навођена и друга чудеса која су се низала по небу над Србијом у времену о коме је реч. Сагласно правилу којим се пише хронологија, следи се у овој сложеној хронологији и опис онога што се догодило почев од скупа турских првака, па преко покоља српских првака, све до успешног Карађорђевог отпора, тј. почетка устанка. Језгровитост описа многих догађаја захваћених песмом такође је сагласна хроничарској форми. Историографија Првог српског устанка почиње садржајем богатим летописом у облику десетерачке песме Филипа Вишњића.

Савремене хронологије се могу поделити на две основне групе. Прва од њих остала је одана хронолошким низовима, које обогађује садржајно и формом. На пример, један репрезентативан пример прати хронолошке токове старије и новије светске опште историје, целином сачињеном од мноштва података (у конкретном случају тачно десет хиљада) почев од дана Христовог рођења до 31. децембра 1972. године (датум окончања рада на делу). Овове су додати хронолошки сређени подаци од 1552. године старе ере до 1. јануара 1. године наше ере, пописи нобеловаца, датуми важни за човеково путовање у свемир, хронологија међународних оружаних сукоба у 20 веку и коначно регистри личности и појмова.¹ Реч је о импресивној аналитичкој синтези. Другу гру-

пу чине врсте речника историјских појмова, на које се и разликују хронолошки низови. Један репрезентативан пример прати подробно ток времена парцелисан појмовима чија имена чине називи појединих временских одсека, од појаве човека до 1970. године (време окончања рада на овом делу), користи колорисане графиконе и карте географских региона праћене масом посебних података, често наведених бројевима, а има и регистре појмова и имена људи.²

Иначе, веома су разноврсне хронологије обеју група. У кругу понуде су и хронолошки речници тематски условно ужих географских и временских захвата. Један пример остаје на сразмерно краћој хронологији политичких догађања, али су у њему садржајем богата тематски систематизована особита обавештења, укључивши и генеалогije владајућих краљевских породица, односно хронолошки сложене спискове влада и министара, такође и датуме парламентарних реформи и исходе парламентарних избора итд. Упоредо су у њему, графички инвентивно, посебно приказани ширина социјалног и религиозног развоја, женско питање итд. Реч је о хронолошким делима која на свој начин захватају целину историје једне државе³, једне земље⁴ или уопште света⁵, а баве се посебно и људима који су владали као наследни монарси, диктатори или демократски изабрани представници⁶. Аналитички се обрађују и светски ратови⁷ или географска подручја великих појава у краткој али и садржајној хронологији 20. века⁸. Има и учинака који су близу монографијама и можда их треба сврстати у постмодерни експеримент, каква је на пример обрада пропасти Хабзбуршке монархије посредством искључиво хронолошких података⁹. Има и својеврсних прожимања хронологије и историјског речника¹⁰. У једном таквом хронолошки сложенем речнику су обрађени монарси¹¹, а и политички значајни људи једне земље¹². Поменимо и групу модернизованих анала¹³.

Технички узето, данас су и мисао и разноврсни говор у хронологијама далекосежно обогаћени модерном инвенцијом,

² H. Konder und W. Hilgemann, *Pipers Weltgeschichte in Karten, Daten, Bildern*, München, 1970.

³ G. Labrunet et Ph. Toutain, *L'Histoire de France*, Paris, 1986.

⁴ *The Longman Handbook of Modern British History 1714-1987*, London 1989.ed. Chris Cook and John Stevenson, London, 1989.

⁵ Pierre Joint, Jean Paul Courbon etc., *Histoire du monde contemporain*, Paris, 1995.

⁶ Jean Mathieu-Rosay, *Ils ont gouverné la France*. Chronologie des souverains et des chefs d'Etats, Marabout, 1987.

⁷ Andreas Hillgruber und Gerhard Hummelchen, *Chronik des Zweiten Weltkrieges*, Frankfurt a.M., 1966.

⁸ Béatrice Compagnon et Anne Thévenin, *Chronologie du XXe siècle. Les grandes tendances et les grandes dates*, Paris, 1997.

⁹ Bernard Michel, *La Chute de l'Empire Austro-Hongrois 1916-1918*, Paris, 1991.

¹⁰ A-M. Filippi-Codaccioni, M. Fragonard etc., *Histoire du 20e siècle*, Tours, 1991.

¹¹ John Cannon and Anne Hargreaves, *The Kings and Queens of Britain*, Oxford, 2001.

¹² Arnaud Maurepas, Herve Robert, Pierre Thibault, *Les Grands hommes d'état de l'histoire de France*, Paris, 1989.

¹³ Harenberg Schlüsseldaten 20. Jahrhundert, hg. Bodo Harenberg, Dortmund, 1993.

¹ H. Kurth und H.M. Stükelberger, *Welt- und Kulturgeschichte*, Düsseldorf, 1974.

комбинацијама речи, слика и бројева, низовима садржајних и сложених графикана, табелама, новим визуелно обогаћеним историјским картама, фотографијама, фотомонтажама итд. Тематски узето, обраде захватају, попут класичне историографије, и светску историју и већа или мања географска и географско-политичка подручја, кључне појаве, укључив демографска кретања или процесе привредног раста, па до ратова светских и локалних. Садржајем утемељеним у подацима који су разврстани хронолошки и тематски, а визуелно вишеструко модерно обрађене, савремене хронологије умножавају своје резултате стално изоштренијим варијацијама обраде са уплетеним тумачењима појава и процеса, док су догађања укомпонована у целине времена и појмова узета као значајна у оквирима појава и процеса. Практичније поступком и модерније и начином стварања исказа, схватања и тумачења, такође лако читљиве и уопште лакше савладиве, хронологије новог доба су цењени и тражени приручници, али оне су и својеврсан конкурент основним најцењенијим класичним историографским родовима, монографијама и синтезама (које досад ипак остају неприкосновено водеће).

Хронологија модерне српске државе припада групи савремених хронолошких дела која теже да искористе велике могућности нових садржајних учинака посредством хронолошког изражавања, с циљем да се досегну тачније или прецизније формулације нових знања, такође и садржајем богастије и целовитије обраде историјских тема. Сагласно захтевима савремености, она има и своју тему – посветила се, у основу, настајању и развијању модерности у историји савремене српске државе. Србија се процесом ослобађања нашла у подручју међународних односа, у сплету политике, трговине и финансија, али је кључно ипак то што је ушла у процес промене цивилизације јер је уместо наслеђа Османлијског царства прихватила цивилизацију која је европска и већ у раном 19. веку постајала све више светска. Ово значи да је Србија била и саучесник процеса првог опредељивања Балкана за Европу, пошто су се и остале балканске земље нашле пред потребом да стварају нову будућност. Основу овог процеса Србија је стекла својом тридесетогодишњом револуцијом. Модеран начин говора омогућио је да се конкретно искажу историјске последице преломница начињених у раздобљу сачињеном од деценије двају оружаних устанака (1804-1815) и двеју деценија дубоког историјског преокрета (1816-1835)¹⁴. Ово није губило актуелност кроз пуна два века, мада се пролазило кроз изузетно велика искушења.

Складно честој појави у овој врсти савремених дела, ова је Хронологија попримила облике синтезе. Она двестогодишњи развитак открива масом података окупљених у четири основна историјска подручја (културно, привредно, друштвено и политичко), која су и окосница књиге у чијим се оквирима синтетичу у емпиријски садржај целовите историје Србије. Промена је била, уз колебања, суштински узето цивилизацијска, њоме се закорачило у модерне токове историје Европе. Ова особита хронолошка синтеза избо-

ром речи и појединости тежи да снагом података покаже никако једноставан учинак развоја, да прикаже свакодневицу као историју, да назначи мењања структуре друштва, да означи настајање основе за привреду новог доба, да упери поглед на доминацију културе савременог града и на споро напредовање села, да констатује ширење европског и неговање сопственог. О досегнутом знању се на њеним страницама говори снагом података повезаних хронолошким низом.

У основи је реч о модерној хронолошкој историји треће цивилизације кроз коју је хиљадугодишњом историјом прошла Србија, након византијске и османлијске.

¹⁴ Р. Љушић, *Тумачења српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Београд, 1992.